

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ 1990–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ *

Երևանի պետական համալսարան

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նորաստեղծ պետությունների արտաքին քաղաքականության հիմնական գործառույթն էր դաշնակիցների և տնտեսական գործընկերների փնտրությունը: Համախմբման համեմատաբար հաջող փորձ ձեռնարկեցին Կենտրոնական Ասիայի հինգ երկրները: Հողվածում բացատրվում է, ինչու Կենտրոնական Ասիա, այլ ոչ մեկ սովոր Միջին Ասիա:

Հայաստանի համար դրանք քաղաքական առումով երբեք գերակայությունների ցանկում չեն եղել, սակայն տնտեսական առումով Թուրքմենստանը երրորդն էր մեր երկրի համար՝ լինելով գազի հիմնական մատակարարը: Հայաստանն էլ չէր մտնում այդ պետությունների հետաքրքրությունների շրջանակի մեջ: Միաժամանակ, եղան մի շարք այցեր. պատմության մեջ մտավ Թուրքմենստանի նախագահ Նիյազովի այցը Հայաստան 1996 թ. մարտին, որն ընդհանրապես առաջինն էր այցելած երկրների ղեկավարների ցանկում: Հետաքրքրական էր նաև Ղրղզստանի նախագահ Ականի այցը, ով մահմեդական երկրների ղեկավարներից առաջինն այցելեց Եղեռնի հուշահամալիր: Նշվում են Ղազախստանի նախագահ Նազարբայևի միջնորդական ջանքերն՝ ուղղված Ղարաբաղյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորմանը: Խոսվում է էներգետիկ անվտանգության մասին: Հիշատակվում է նաև Կենտրոնական Ասիայի երկրների հայկական սփյուռքը, որը, ցավոք, քաղաքական ներուժ չունի: Այսօր էլ այդ պետությունների հետ հարաբերություններն առանձնապես ջերմ չեն:

Բանալի բառեր – *ԱՊՀ, Միջին Ասիա, Կենտրոնական Ասիա, անկախություն, հայեցակարգ, այցեր, պայմանագիր, դիվանագիտական հարաբերություններ, բազմակողմ դիվանագիտություն, էներգետիկ դիվանագիտություն, միջնորդական ջանքեր, Ղարաբաղյան հիմնահարց, գերակայություն, տնտեսություն, տարածաշրջան*

* **Գուրգեն Հովհաննիսյան** – ՀՀ արտակարգ դեսպանորդ և լիազոր նախարար, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի դոցենտ

Гурген Оганесян – чрезвычайный посланник, полномочный министр, доцент кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ

Gurgen Hovhannisyan - Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary, Associate Professor at YSU Chair of International Relations and Diplomacy

Էլ. փոստ՝ gurgen.hovhannisyan@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6510-3523>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 26.08.2024

Գրախոսվել է՝ 26.08.2024

Հաստատվել է՝ 10.09.2024

© The Author(s) 2024

XX դարի ամենանշանակալի իրադարձությունները ԽՍՀՄ կազմավորումն ու փլուզումն էին: ԽՍՀՄ վերացման բազմաթիվ մեկնություններ կան, որոնք հակոտնյա երկու բևեռների միջև են: Առաջինի կողմնակիցները համարում են, որ ԽՍՀՄ փլուզումը Սառը պատերազմում պարտության հետևանք էր, արտաքին ուժերի կողմից գաղափարական և երկրաքաղաքական հակառակորդի գիտակից վերացումը: Մյուս տեսակետի հետևորդները կարծում են՝ դա օրինաչափ և անխուսափելի գործընթաց էր, որը հիմնարկված էր Խորհրդային Միության բուն համակարգի մեջ: Երկու տեսակետները միավորում է այն հանգամանքը, որ ԽՍՀՄ փլուզման հիմքում ընկած էր համակարգային ճգնաժամը, որը բնորոշվում էր տնտեսության միատարրության ապաստարանով, կառավարման կորստով և տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական համակարգերի փոխըմբռնման խախտումով¹: Դրանցից մեր աշխատանքի համար կարևորագույնը համարում ենք «կայսրության փլուզման պատճառը դարձավ ազգային հարցի լուծումների արդյունավետ որոշումների բացակայությունը»²:

Հետխորհրդային տարածքը բաժանվեց ոչ միայն առանձին պետությունների, այլև տարածաշրջանային փնջերի՝ իրենց հակամարտություններով հանդերձ, որոնցից մեզ հետաքրքրողը Կենտրոնական Ասիան է՝ իր հինգ պետություններով՝ Ղազախստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան, Ղրղզստան և Թուրքմենստան: Խորհրդային տարիներին դրանք հայտնի էին որպես Միջին Ասիայի երկրներ և Ղազախստան, թեև Կենտրոնական Ասիա հասկացությունը (անգլերեն՝ Central Asia) առաջին անգամ դեռևս 1826 թ. օգտագործել էր գերմանացի արևելագետ Յ. Կլապրոտը՝ այդ եզրույթով բնորոշելով Սև և Օխոտի ծովերի միջև տարածքը, իսկ որպես առանձին տարածք 1834 թ մատնանշել էր աշխարհագրագետ Ա. Հումբոլդտը՝ առնչակցելով այն Մետաքսի ճանապարհի հետ: Խորհրդային Միության տրոհումից հետո անկախ պետությունների ղեկավարները պայմանավորվեցին իրենց տարածքի անվան փոփոխության մասին: «1992 թ. այդ երկրների զագաթնաժողովին Ղազախստանի նախագահ Նազարբաևը առաջարկեց հրաժարվել «Միջին Ասիա և Ղազախստան» սահմանումից՝ հօգուտ «Կենտրոնական Ասիայի»։ Աշխարհագրության տեսակետից Կենտրոնական Ասիան ավելի խոշոր տարածաշրջան է, որը, բացի Միջին Ասիայից, ներառում է նաև Մոնղոլիան և Չինաստանի արևմտյան մասը: Այդ ամենը պետք է բարձրացնեն տարածաշրջանի բնակիչների ինքնագնահատականը»³: Ըստ ամերիկյան քաղաքագետների՝ այս տարածքը, որն իրենք անվանում են «Եվրասիական Բալկաններ», ավելի ընդգրկուն է՝ բացի ասիական նշված հինգ պետություններից, այստեղ են նաև Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը, ինչպես և Աֆղանստանը⁴: Համաձայն Բժեզինսկու

¹ Տե՛ս և *Современные международные отношения и мировая политика*, М., 2004, էջ 828-829:

² *Багратян Г.* Общество и государство, М. 2000, էջ 9:

³ *Центральная Азия на рубеже XX-XXI веков: политика, экономика, безопасность, урегулирование конфликтов*, Екатеринбург, 2017, էջ 6:

⁴ Տե՛ս *Бжезинский З.* Великая шахматная доска, М., 1998, էջ 151:

Միջին Ասիայի հինգ նոր պետությունները գտնվում էին ազգերի ձևավորման փուլում, ընդ որում, այնտեղ դեռևս ուժեղ են ցեղային-էթնիկ պատկանելության տրամադրությունները, ինչի հետևանքով գլխավոր խնդիրը դառնում է ներքին հսկամարտությունները⁵:

1991 թ. դեկտեմբերին Ռուսաստանի ինքնակամ հեռանալը տարածաշրջանից նորանկախ պետությունների ղեկավարներին բացառիկ հնարավորություն ընձեռեց ինքնուրույն տնօրինելու երկրների բնական պաշարները: Սակայն հենց այդ հնարավորության իրականացումը հանգեցրեց այդ տարածաշրջանում «աշխարհաքաղաքական խաղի»: Այդտեղ չափազանց կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց տրանսպորտային միջանցքների վերահսկողության հիմնախնդիրը:

Այդ պետությունների ներառումը քաղաքական և տնտեսական հավասարագոր հարաբերությունների համակարգ գերակայությունների որոշման բավական բարդ խնդիր առաջադրեց: Պետք էր ընտրել քաղաքական և մշակութաքաղաքակրթական այնպիսի կողմնորոշում, որն ընդունակ կլիներ ամենաօպտիմալ կերպով ազդելու նրանց քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային զարգացման ուղղությամբ ամենաառաջինապ որոշումների ընդունման վրա: Ա.Միխայլենկոն իր «Ռուսաստան և ԱՊՀ. ինչպես ապրել հետո» ծրագրային հոդվածում նշում էր. «Գործնականում ԱՊՀ բոլոր երկրները նույն հիվանդությամբ են տառապում: Քաղաքական հարաբերություններում դա ներքին և արտաքին քաղաքականությունում կողմնորոշիչների կորուստն է, իսկ տնտեսականում՝ կառուցվածքային ճգնաժամը: Հաճախ կարծիք է արտահայտվում, որ այդ երկրները միասին ավելի հեշտ էլք կգտնեն ճգնաժամից: Փորձելով, առանց առանձնակի հաջողությունների, դուրս գալ համաշխարհային շուկաներ, հետխորհրդային տարածքի երկրները նորից դեմքով իրար են շրջվում»⁶:

Կենտրոնական Ասիայի պետությունների շրջադարձը դեպի Թուրքիա և Իրան որոշակի երկրնտրանք էր Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների դժվարություններին, վերջինիս դանդաղաշարժությանը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ ինտեգրացիոն գործընթացների կարգավորման բնագավառում՝ առանձնապես անկախության առաջին տարիներին: Ռուսաստանի տնտեսական դոկտրինը հիմնվում էր ԽՍՀՄ նախկին թույլ հանրապետություններից ազատվելու անհրաժեշտության վրա: Կենտրոնական Ասիայի երկրները Ռուսաստանի այդ պահի շահերի գերակայությունների մեջ չէին մտնում: Հենց այդ ժամանակ այդ երկրների մեծ մասը դիմեց Իրանի և Թուրքիայի կուտակած փորձին: Ընդ որում, Թուրքիայի փորձի ուսումնասիրումն ու ընդօրինակումը, ըստ էության, նշանակում էին «ինդուստրիալ քաղաքա-

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 152:

⁶ Михайленко А. Россия и СНГ: как жить дальше?. // Мировая экономика и международные отношения, 1997, № 10, с. 116-124. <https://doi.org/10.20542/0131-2227-1997-10-116-124>

կրթության» երկրներին մերձենալու ուղղությամբ շարժում և, ի վերջո, Կենտրոնական Ասիայի երկրների արևմտամետ կողմնորոշում: Քանի որ այդ երկրներն անփորձ էին արտաքին քաղաքականության և պաշտպանության հարցերում, «Թուրքիան տվյալ պետությունների կողմից դիտարկվում էր այնպիսի տարածաշրջանային ուժ, որը լուրջ փորձ ուներ սեփական ռազմական ուժերի բարենորոգումների հարցում»⁷:

Թուրքիայից բացի՝ այս տարածաշրջանի վրա 1990–ականների սկզբից իր գերիշխանությունն էր ուզում հաստատել Իրանը: Շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի և մշակութային–քաղաքակրթական ազդեցության՝ Իրանը փորձում էր ինտեգրացիոն դեր խաղալ Կենտրոնական Ասիայի երկրներում: Այդ տարածաշրջանի, ի դեպ, նաև Կովկասի երկրների ի հայտ գալը նոր հնարավորություն էր ընձեռում Իրանին գաղափարական–քաղաքակրթական հենքի վրա հաստատվելու որպես տարածաշրջանային ազդեցիկ տերություն: Սակայն զգալով, որ գաղափարական ուղղվածություն ունեցող արտաքին քաղաքականությունը տարածաշրջանային երկրների նկատմամբ խորացնում է այդ երկրների աշխարհիկ վարչակարգերի հակակրանքը և անվստահությունն իր նկատմամբ, Իրանը որոշեց ավելի իրատեսական մոտեցումներ ցուցաբերել: Այդ վերաձևման հենքը այն հասկացությունն էր, որ գաղափարական ազդեցության քաղաքականությունը տարածաշրջանում հեռանկարային որևէ բան չի խոստանում, և իրանական դիվանագիտությունը փորձեց ներգրավվել տարածաշրջանային համագործակցության հնարավոր բոլոր բնագավառներում՝ առաջնայնությունը տալով տնտեսությանը:

Կովկասյան պետությունների և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հարաբերությունները 90–ական թվականներին ճանաչողական էին: Որոշակի վերապահումներով նույնը կարելի է ասել նաև Հայաստանի մասին: Ի՞նչ հաջողությունների էր հասել Հայաստանը ԱՊՀ երկրների հետ կապերի զարգացման գործում հարցին ՀՀ ԱԳՆ ԱՊՀ երկրների վարչության պետը անկեղծորեն պատասխանել էր. «Ակտիվ, լուրջ և, եթե կարելի է ասել, հավատարիմ գործընկերները ընդամենը երեքն են՝ Ռուսաստանը, Թուրքմենստանը և Վրաստանը: Կոպիտ ասած՝ Թուրքմենստանը զազն է, Ռուսաստանը՝ մնացյալ ամբողջը, իսկ Վրաստանի միջոցով այդ ամենը հասնում է մեզ»⁸: Ցավոք, Հայաստանում անկախության առաջին տարիներին արտաքին քաղաքականության հայեցակարգ չմշակվեց, ուստի հնարավոր չէ ներկայացնել ՀՀ պաշտոնական դիրքորոշումը Կենտրոնական Ասիայի երկրների նկատմամբ, սակայն ՀՀ ԱԳ նախարար Վ. Փափազյանը 1996 թ. սեպտեմբերին հանդես եկավ «ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերակայությունները»

⁷ **Овсепян Л., Иванов В.** Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа и Центральной Азии, Ер., 2010, с. 119.

⁸ Как дальше жить будем? «Время» օրաթերթ, 1995 թ., դեկտեմբերի 16:

հողվածով, որում մասնավորապես նշել էր. «Անկասկած, ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական առաջնություններից մեկը մնում է Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը: Միջազգային այդ կազմակերպության շրջանակներում Հայաստանի ներգրավվածությունը մեծապես պայմանավորվում է այստեղ առկա կոնկրետ քաղաքական գործընթացներով և նախադրյալներով... Կենտրոնական Ասիայում Հայաստանի կողմից տարվող արտաքին քաղաքականության առանցքում գտնվում է Թուրքմենստանը, որը մեր արտաքին առևտրական գործընկերների շարքում Իրանից և Ռուսաստանից հետո երրորդն է: Ավելին. Հայաստանի տնտեսության կենսապահովումը ներկայումս զգալիորեն կախված է թուրքմենական գազի առաքումներից»⁹:

Ճշմարտության դեմ չմեղանչելու համար պետք է նշել, որ Կենտրոնական Ասիայի երկրների արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող հայեցակարգերում նույնպես Հայաստանը առաջնահերթությունների մեջ չի մտնում: Սա որոշակիորեն տարակուսելի էր, քանի որ հայերը միշտ էլ տարածաշրջանում նկատելի են եղել իրենց ներկայությամբ և՛ հասարակական-քաղաքական բնագավառում, և մշակութային-տնտեսական ոլորտներում: Նույնիսկ հայերի միգրացիոն հոսքերը հետաքրքրություն են ներկայացրել նորահայտ պետությունների վիճակագրական փոփոխությունների առումով (բացի Տաջիկստանից)¹⁰: Տարածաշրջանում հայերի դերի մասին մենագրություններ կան, օրինակ՝ Գ.Բալյանի «Армяне в Кыргызстане»¹¹:

Անդրադառնանք Հայաստանի հարաբերություններին Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ առանձին-առանձին:

Ղազախստանը, որը Ջ. Բժեզինսկին համարում էր «տարածաշրջանի վահան»¹², այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի հետ ամենամեծ իրավապայմանագրային հենք ունեցող երկիրն էր: Հայ-ղազախական հարաբերություններին նվիրված ատենախոսությունում դեսպան Ժ. Ադիլբանը բավականին դրական մոտեցում է ցուցաբերում դրանց. «Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման պահից սկսած՝ Ղազախստանի և Հայաստանի միջպետական փոխգործակցությունը զարգանում է գործընկերության և փոխշահավետության ոգով: Երկկողմ հարաբերությունները կարգավորող հիմնական փաստաթղթերն են 1993 թ. հունվարի 19-ին կնքած «Ղազախստանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև հարաբերությունների հիմքերի մասին» պայմանագիրը և 1999 թ. սեպտեմբերի 1-2-ը ստորագրված «Բարեկամության և համագործակցության մասին» պայմանագիրը, որոնք

⁹ Վ. Փափազյան, ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերակայությունները, «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 1996 թ., սեպտեմբերի 18:

¹⁰ Տե՛ս և Миграция населения в странах СНГ, 1996г., МОМ 1968, էջ 59, 71, 124, 149:

¹¹ Տե՛ս և Балян Г. Армяне в Кыргызстане, Бишкек, 1999:

¹² Տե՛ս և Бжезинский З., նշվ. աշխ. էջ 156:

ստորագրվել են Հայաստանի նախագահների այցերի ընթացքում»¹³: Վ. Փափազյանն ավելի իրատես էր. «Ղազախստանի հետ Հայաստանի հարաբերությունները զարգացել են բնականոն ընթացքով: 1993 թ. հունվարից հետո, երբ Ալմաթի այցելեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, և ստորագրվեց երկու երկրների միջև բարեկամության պայմանագիր, կնքվել են նաև մի շարք այլ համաձայնագրեր, որոնք գլխավորապես վերաբերում են երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական համագործակցության ոլորտին: Մակայն դրանք առայժմ մնացել են հիմնականում թղթի վրա, իսկ Ղազախստանի հետ առևտրական կապեր են իրականացնում միայն Հայաստանի մասնավոր ձեռնարկությունները, որոնց ապրանքափոխանակությունն աննշան է»¹⁴:

Ղազախստանի արտաքին քաղաքականության գերակայությունների մեջ Հայաստանը չէր մտնում, այն դիտարկվում էր որպես ԱՊՀ տարածքում ստեղծված տարբեր կազմավորումների դաշնակից: 1993 թ. հրապարակվեցին այն սկզբունքները, որոնք կազմում էին Ղազախստանի արտաքին քաղաքականության հիմքը: Համաձայն դրանց, Ղազախստանի հարաբերությունները տարբեր երկրների հետ պետք է կարգավորվեն ըստ կարևորության, ըստ «Համակենտրոն շրջանների՝ կենտրոնից ծայրամաս:

Առաջին շրջանը նախատեսում է հատուկ հարաբերություններ Ռուսաստանի հետ:

Երկրորդ շրջանը ենթադրում է բարեկամական կապեր Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի, Թուրքմենստանի և Տաջիկստանի հետ:

Երրորդ շրջանը նախատեսում է կապերի հաստատում ասիական տասը պետությունների հետ, ուր բացի ԿՍ երկրներից, մտնում են Թուրքիան, Իրանը, Պակիստանը, Աֆղանստանը և Ադրբեջանը: Դա թույլ կտար առևտրային ճանապարհներ հարթել դեպի Ասիայի հարավ և արաբական երկրներ:

Չորրորդ շրջանը նշանակում է կայուն, բարեկեցիկ կապեր հաստատել Չինաստանի հետ, ինչը կապահովի Ղազախստանի ելքը դեպի Ասիա-խաղաղօվկիանոսյան տարածքի նավահանգիստներ:

Հինգերորդ շրջանը ներառում է հնարավորություն մոտիկից ծանոթանալու Ճապոնիայի, ԱՄՆ և Արևմտյան Եվրոպայի առաջավոր տեխնոլոգիաներին»¹⁵:

Արդար լինելու համար ուշադրություն դարձնենք, որ այս ցուցակում, բացի Հայաստանից, բացակայում են նաև Վրաստանը և ԱՊՀ մյուս երկրները:

Ինչպես նշվեց, Հայաստանի նախագահները 90-ականներին երկու անգամ այցելել են Ղազախստան՝ 1993 թ. հունվարին՝ Ալմաթի և 1999 թ. սեպտեմբերին՝ արդեն նոր մայրաքաղաք Աստանա: 1993 թ. հունիսից Ղազախստանում գործում է ՀՀ դեսպանությունը, որը, ի դեպ, Հայաստանի առաջին դեսպանությո-

¹³ <https://api.nla.am/server/api/core/bitstreams/49c6f2da-1749-4d90-ac0d-be570afa2872/content>, էջ 22:

¹⁴ Վ. Փափազյան, նշվ. հոդվածը:

¹⁵ **Чжен Кун Фу**, Геополитика Казахстана. Между прошлым и будущим, Алматы, 1999, с. 227.

յուններից էր: Երկու երկրների հարաբերությունները որոշակիորեն ակտիվացան արդեն XXI դարում, սակայն դա մեր թեմայի շրջանակից դուրս է: Բարեկամական հարաբերությունների կարևոր գործոն է Ղազախստանի մոտ 25-հազարանոց հայկական սփյուռքը՝ տեղակայված Կարազանդա, Կոստանայ, Պավլոդար, Ալմաթի քաղաքներում և միավորված ազգային-մշակութային 14 կենտրոններում¹⁶:

Հիմնականում 90-ականների սկզբներին Ղազախստանի և Հայաստանի միջև երկկողմ հարաբերությունների ձևավորումը կարելի է բնորոշել քաղաքական և տնտեսական գերակայությունների հստակ կերտումով, ինչպես նաև ռազմավարական նպատակների սահմանումով, որոնք ուղղված էին Ղազախստանի ազգային շահերի առաջխաղացմանը հարավկովկասյան տարածաշրջանում և համապատասխանաբար Հայաստանի շահերի պաշտպանմանը Կենտրոնական Ասիայում: Անկախության ձեռքբերումից հետո նախկին խորհրդային երկրների առջև հառնեցին արտաքին քաղաքական մի շարք բարդ հիմնախնդիրներ, որոնց թվում նաև համագործակցության զարգացումը նոր հենքի վրա: Արևմտյան արժեքներից «արբեցումը», ինչը հատուկ էր անկախության առաջին տարիներին, ժամանակի ընթացքում փոխվեց և՛ Արևմուտքի, և՛ հարևանների նկատմամբ իրատեսական մոտեցումով:

Ի դեպ, Ղազախստանի նախագահ Նազարբաևը այժի էր ընկնում նաև միջնորդական հաշտարար առաքելություններով. նա և Ռուսաստանի նախագահ Ելցինը 1991 թ. սեպտեմբերին այցելեցին Երևան–Ստեփանակերտ-Բաքու: Սեպտեմբերի 23-ին Ժելեզնովոդսկում Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման միջնորդի և երաշխավորի դեր ստանձնած Ռուսաստանի և Ղազախստանի, ինչպես նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեց հակամարտության խաղաղ կարգավորման մասին կոմյունիկե, որն Ադրբեջանը անմիջապես խախտեց¹⁷:

Անկախ Ղազախստանի արտաքին քաղաքականության ձևավորման վրա որոշակի ազդեցություն ունեին Ռուսաստանի և Չինաստանի հետ երկարաձիգ սահմանները և սլավոնական բնակչության մեծ թիվը՝ 43.4%: Ղազախստանի ղեկավարությունը գիտակցում էր, որ երկրի զարգացումը պահանջում է արտաքին քաղաքական հմուտ խուսանավում¹⁸: Այս հարցում և՛ Ղազախստանը, և՛ Հայաստանը, անկախության ձեռքբերման շրջանից սկսած, հավատարիմ են մնացել բազմավեկտոր արտաքին քաղաքականությանը՝ կարողանալով չըջանցել Ռուսաստանի, Միացյալ Նահանգների, Եվրոպական միության և Չինաստանի շահերը: Ինչպես նշում էր ՀՀ ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանը, «...Հայաստանը կարող է լինել այն վայրը, որտեղ Ռուսաստանի, Եվրոպական միության ու Միացյալ Նահանգների կամ որևէ երկու ենթադրաբար

¹⁶ Տե՛ս <https://api.nla.am/server/api/core/bitstreams/49c6f2da-1749-4d90-ac0d-be570afa2872/content>, էջ 23:

¹⁷ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր 4-րդ, Եր., 2016, էջ 224:

¹⁸ Տե՛ս **Троицкий Е.** Внешняя политика Казахстана: формирование и развитие (1992-2000гг.) www.cyberleninka.ru. Kazakhstan.

մրցակից երկրների՝ մասամբ համընկնող շահերը կարող են բավարարվել: Ավելին՝ հետամուտ լինելով մեր ազգային շահերի իրականացմանը՝ մենք պետք է վերահաստատեինք, որ նրանց հակադրվող շահերը երբևէ չեն շահարկվի՝ մեկին մյուսի դեմ հանելով: Մենք պետք է մերժեինք վերադարձը սառըպատերազմյան մտածողությանը...»¹⁹:

Ամփոփ ներկայացնելով Ղազախստանի արտաքին քաղաքականությունը՝ կարող ենք ասել, որ 1990–ականները ավելի շուտ «բազմավեկտորության և կայունության» մարտավարության նախադրյալների և ելակետի, այլ ոչ թե դրանց փաստացի իրականացման տարիներ էին²⁰:

Այս տարածաշրջանում արտաքին քաղաքականության այլ՝ չեզոքության մարտավարություն էր դավանում Թուրքմենստանը: Այս երկիրը գտավ միջոցներ, որոնք թուրքմեն ղեկավարությանը թույլ տվեցին լուծել երկմիասնական խնդիրը՝ երկրի անվտանգության պահպանումը և արտաքին պայմանների ստեղծումը, որոնք բարենպաստ պետք է լինեին վարչակարգի համար: Առաջինը «դրական չեզոքության» հայեցակետն էր, որը նախատեսում էր ոչ միայն ռազմական միություններին, այլև ցանկացած «միջպետական միությունների չմասնակցություն, որոնք նախատեսում են կոլեկտիվ պատասխանատվություն»²¹: 1995 թ. ՄԱԿ ընդունված Թուրքմենստանի չեզոք կարգավիճակը 90–ականների վերջից երկիրը սկսեց մեկնաբանել որպես ինքնամեկուսացում. թուրքմեն ղեկավարության արտասահմանյան շփումները գրեթե զրոյացան, երկիրը պատասպարվեց միջազգային մշակութային համագործակցությունից, 1999 թ. ԱՊՇ երկրների հետ մտցրեց արտոնազրային կարգ: Այդ ժամանակ Հայաստանի ղեկավարության փոփոխությունը ավելի սառեցրեց երկու երկրների քաղաքական հարաբերությունները: Այս պայմաններում ավելի է կարևորվում Թուրքմենստանի նախագահի հիրավի պատմական այցը Հայաստան 1996 թ. մարտին: «1996 թ. մարտին, ի պատասխան ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի 1993 թ. Աշգաբադ կատարած այցի, երբ ստորագրվեց բարեկամության մեծ պայմանագիրը, Երևան այցելեց Թուրքմենստանի նախագահ Ս. Նիյազովը: Նշենք, որ դա ընդհանրապես որևէ օտար պետության նախագահի առաջին այցն էր մեր երկիր»²²: Փափագյանի այս միտքը որոշակի բացատրություն է պահանջում. անկախության ձեռքբերումից հետո Հայաստան որևէ երկրի առաջին դեմք չէր այցելել: Մենք Նազարբանի և Ելցինի այցը Հայաստան 1991 թ. սեպտեմբերին չենք անտեսում, սակայն այդ ժամանակ Հայաստանը միջազգայնորեն ճանաչված չէր որպես անկախ պետություն: Նիյազովը առաջին դեմքերի այցերի սկիզբը դրեց: Միմյուրիկ նշանակությունից բացի, այցը շատ կարևոր էր

¹⁹ Վ. Օսկանյան, Անկախության ճանապարհով, Եր., 2013, էջ 82:

²⁰ Տե՛ս **Троицкий Е.**, նշվ. աշխ.:

²¹ **Троицкий Е.** Внешняя политика Туркменистана в 1992-2006 гг: от нейтралитета к самоизоляции, <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-politika-turkmenistana-v-1992-2006-gg-ot-neytraliteta-k-samoizolyatsii-1>

²² Վ. Փափագյան, նշվ. հոդվածը:

նան Հայաստանի տնտեսության համար, քանի որ կնքված պայմանագրերով զազի դիմաց Հայաստանի բազմամիլիոնանոց պարտքը վարկի վերաձևակերպվեց: Թուրքմենստանի նախագահն Արզավանդում այցելեց թուրքմեն էմիրների դամբարան, ինչը հայ և թուրքմեն գիտնականների համատեղ ուսումնասիրությունների հիմքը հանդիսացավ²³:

Ջարմանալի է, որ իր նշանակությամբ կարևոր այս այցի վերաբերյալ ՀՀ ԱԳՆ կայքում որևէ հիշատակում չկա²⁴: Հայաստանի դեսպանությունը Ազգաբաղում բացվել է 1994 թ., իսկ Թուրքմենստանի դեսպանությունը Երևանում՝ 2000 թ.: ՀՀ նախագահը 1990-ականներին երկու անգամ այցելել է Թուրքմենստան, հիմնականում տնտեսական-զազային հարցերի թնջուկներ լուծելու համար: Բավականին արդյունավետ էր գործում նաև նոր ձևաչափով Հայաստան-Թուրքմենստան-Իրան եռակողմ համագործակցությունը:

Ուզբեկստանի հետ այդ թվականներին հարաբերություններն անկանխատեսելի էին: Դիվանագիտական հարաբերություններն ԱՊՀ երկրներից ամենաուշը հաստատվեցին Ուզբեկստանի հետ՝ 1995 թ. հոկտեմբերին²⁵: Ի դեպ, Ուզբեկստանը Ադրբեջանի հետ էլ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատեց նույն օրերին: Այդ ժամանակաշրջանում փոխայցեր չեն եղել: Ուզբեկստանը 90-ականների սկզբներին որոշակի վերապահումներ ուներ Հայաստանի և հայերի նկատմամբ՝ կապված խորհրդային ժամանակների ամենահնչեղ քրեական՝ «բամբակի գործի» հետ, որը հետաքննում էր հայազգի Գոլյանը: Դա դժվար է բացատրել, սակայն Արևելքում անձնական հարաբերությունները և անձի դերը մեծ նշանակություն ունեն, ինչը պետք է միշտ հաշվի առնել նման երկրների հետ շփումներում:

Ուզբեկստանը միշտ մրցել է Ղազախստանի հետ տարածաշրջանում դեկավար դերի համար: «Ուզբեկստանը Միջին Ասիայի երկրների ազգային զգացմունքների ոգին է... Փաստացի Ուզբեկստանը Միջին Ասիայի տարածաշրջանային առաջնորդի գլխավոր թեկնածուն է: Չնայած Ուզբեկստանն իր տարածքով և բնական պաշարներով այդքան հարուստ չէ, որքան Ղազախստանը, նրա բնակչությունն ավելի է (մոտ 25 միլիոն) և միատարր»²⁶: Ի դեպ՝ հայերի թիվն էլ տարածաշրջանային երկրներում ամենաբարձրը Ուզբեկստանում է՝ 60 հազար: Մեծ ուշադրություն դարձնելով արտաքին քաղաքականությանը՝ դեռևս 1991 թ. ստեղծվեց կառավարական աշխատանքային խումբ, որը սկսեց մշակել Ուզբեկստանի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգը: Հաշվի էին առնվում նոր պետության ռեալ դիրքորոշումները միջազգային

²³ Տե՛ս «Թուրքմենստանի նախագահ Նիյազովը կժամանի Երևան», «Հայաստանն այլևս ընթացիկ արտաքին պարտք չունի», ԱԶԳ օրաթերթ, 1996 թ., մարտի 19,20:

²⁴ Տե՛ս mfa.am/hy/bilateral-relations/tm

²⁵ Տե՛ս mfa.am/hy/bilateral-3-relations/uz

²⁶ Бжезинский З., նշվ. աշխ., էջ 156–157:

հարցերում, երկրի գերակայությունները և շահերը²⁷: Երկրի անկախ քաղաքականության օրինակ է հարաբերությունները ՀԱՊԿ հետ. 1992 թ. դառնալով ՀԱՊԿ հիմնադիր անդամ՝ 1999 թ. նա դուրս եկավ կազմակերպությունից, 2006–ին վերադարձավ, ապա 2012–ին նորից դուրս եկավ: Այնպես որ Հայաստան–ՀԱՊԿ չարձրկված թնջուկը Ուզբեկստանում հեշտ են լուծում. երկրին պետք է մտնում են, հետո առանց վարանումների դուրս գալիս: Նույնը նրանք արեցին նաև ՎՈՒԱՄ–ի պարագայում:

«Կենտրոնական Ասիայի մյուս պետությունների՝ Ղրղզստանի և Տաջիկստանի հետ կապերը մասամբ պահպանվում էին ԱՊՀ շրջանակներում բազմակողմ պայմանագրերի հիման վրա»²⁸:

Հայաստանի և Ղրղզստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվել են 1993 թ. հունվարին: 1993 թ. Լ. Տեր–Պետրոսյանի այցից հետո Ղրղզստանի նախագահ Ա. Ականը, 1997 թ. ապրիլին պաշտոնական այցով գտնվելով Երևանում, մահմեդական երկրներից առաջին ղեկավարն էր, ով այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր²⁹: Ղրղզստանի արտաքին քաղաքականության հիմնական շեշտը տարածաշրջանային ինտեգրումն էր. 1994 թ. Չուլպոն–Աթայում Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Ղրղզստանի մասնակցությամբ ստեղծվեց Կենտրոնասիական միություն, իսկ դրա տրամաբանական ավարտը համաշխարհային հանրության կողմից ճանաչված «Մետաքսի ճանապարհի դիվանագիտության» հայեցակարգն էր, որն ընդունվեց 1998 թ. սեպտեմբերին³⁰:

Տաջիկստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվել են 1992 թ. հոկտեմբերին: «Տաջիկստանը անկախության առաջին տարիներին գտնվում էր շատ ծանր վիճակում: Չնայած բոլոր արգելքներին՝ Տաջիկստանը չէր դադարեցնում դիվանագիտական հարաբերությունները հեռավոր և մոտ հանրապետությունների հետ: Տաջիկստանն իր աշխարհագրական, երկրաքաղաքական դիրքով և տնտեսական հետաքրքրություններով մտնում է քաղաքական հինգ բլոկների մեջ: Առաջին ուղղությունը ԱՊՀ–ն է, երկրորդը՝ Կենտրոնական Ասիան, երրորդը՝ շրջապատի պարսկալեզու պետությունները, չորրորդ ուղղությունը Արևելքի մահմեդական երկրներն են, իսկ հինգերորդը՝ միջազգային հանրությունն է»³¹:

²⁷ Տե՛ս **Нишанов Д.**, Внешняя политика Республики Узбекистан в 90-е годы XX века <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003449147?page=1&rotate=0&theme=white1999թ>

²⁸ Վ. Փափազյան, նշվ. հոդվածը:

²⁹ Տե՛ս «Հայ–ղրղզական հարաբերություններն անամպ են», ԱԶԳ օրաթերթ, 1997 թ., ապրիլի 22: Ի դեպ, Թուրքիան այդ քայլի դեմ բողոքեց, ինչն ունեցավ իր հետևանքները: ԱԳ նախարար Ռ. Օթունբասան հրաժարական ներկայացրեց, աշխատանքից ազատվեցին Ղրղզստանի ԱԳՆ ԱՊՀ վարչության պետը, այցի նախապատրաստման այլ պատասխանատուներ (ծան. հեղինակի, ով այդ ժամանակ ՀՀ ԱՊՀ երկրների վարչության պետն էր):

³⁰ Տե՛ս **Омаров Нур**, Внешняя политика Кыргызстана через призму многовекторности, <http://www.apn.kz/publications/artikle6351.htm>

³¹ Տե՛ս **Фармонова Д.** Становление внешней политики республики Таджикистан и ее правовые основы,

Ամփոփելով նշենք, որ Կենտրոնական Ասիայի երկրների փոխհարաբերությունները Հայաստանի, ինչպես նաև ԱՊՀ մյուս երկրների հետ (բացառելով Ռուսաստանը) ինքնուրույն ձևաչափ դեռ չէին ստացել: Կենտրոնական Ասիան ներմայրացամաքային է, որն ուղիղ ելք չունի դեպի ծովային հաղորդակցության ճանապարհները: Աշխարհաքաղաքական նոր իրադրության շնորհիվ տարածաշրջանը ներքաշվում էր համաշխարհային կենտրոնների որոշակի հետաքրքրությունների ոլորտ³²:

1990-ականներին Հայաստանի արտաքին քաղաքականության գերակայությունների մեջ Կենտրոնական Ասիայի երկրները նույնպես չէին մտնում: Հայաստանն այդ տարիներին ռազմական բլոկի մեջ էր տարածաշրջանի չորս պետությունների հետ (բացի Թուրքմենստանից), սակայն քաղաքական հարաբերությունները հիմնականում սահմանափակվում էին ԱՊՀ շրջանակներով, իսկ տնտեսական չափորոշիչները գրեթե զրոյական մակարդակի էին: Սակայն արտաքին քաղաքականության ակտիվությունը, որն առաջին հերթին ուղղված էր երկրի ազգային շահերի պաշտպանմանը, ազգային անվտանգության ապահովմանը, նպաստեց, որ այդ ժամանակ Հայաստանը միջազգային քաղաքականության սուբյեկտից ձևափոխվի օբյեկտի և տարածաշրջանային գործընթացների ակտիվ մասնակցի: Հայաստանի պետական անկախության կայացման և զարգացման ժամանակաշրջանի արտաքին քաղաքականության զսպանակների և մեխանիզմների իմացությունը նպաստում է իրադրության ռեալ գնահատականին և գործողությունների օբյեկտիվ վերլուծությանը³³: Այդ ամենը համալիր կերպով օգնում է գերծ մնալ սխալներից և կարողանալ դիմակայել մարտահրավերներին:

ГУРГЕН ОГАНЕСЯН – Армения и страны Центральной Азии в 1990-годы. – После развала Советского Союза главным приоритетом внешней политики новообразованных стран стал поиск новых союзников и экономических партнеров. Сравнительно удачную попытку консолидации сделали пять стран Центральной Азии. В статье разъясняется почему упоминается Центральная Азия, а не привычная нам Средняя Азия. В политическом плане для Армении они никогда не были в приоритете, но в сфере экономики Туркменистан занимал третье место, будучи главным поставщиком газа. В свою очередь, Армения тоже не входила в круг интересов этих государств. Вместе с тем, было несколько визитов. Историческим был визит президента Туркменистана Ниязова в марте 1996 года, который был первым визитом главы иностранного государства в истории Армении. Представлял интерес также визит президента Киргизии Акаева, который первым из руководителей мусульманского государства посетил Мемориальный комплекс Геноцида в Цицернакаберде. Отмечены посреднические усилия президента Казахстана Назарбаева по урегулированию Карабахского конфликта. В статье рассматриваются вопросы энергетической безопасности.

<https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-vneshney-politiki-respubliki-tadzhikistani-eyo-pravovye-osnovy>

³² Տե՛ս **Иманалиев М.** Центральная Азия в системе совместной безопасности, // Центральная Азия и Кавказ, 1999, № 3, էջ 20:

³³ Տե՛ս **Агаджанян Г.** Становление и развитие внешней политики Республики Армения в 1993-2003 гг., <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-vneshnei-politiki-respubliki-armeniya-v-1991-2003-gg>

Упоминается также армянская диаспора Центральной Азии, которая, к сожалению не имеет политического потенциала. И сегодня отношения с этими странами нельзя охарактеризовать как близкие.

Ключевые слова: СНГ, Средняя Азия, Центральная Азия, независимость, концепция, визиты, договор, дипломатические отношения, многосторонняя дипломатия, энергетическая дипломатия, посреднические усилия, Карабахский конфликт, приоритет, экономика, регион

GURGEN HOVHANNISYAN – Armenia and Central Asian Countries in the 1990s. – After the collapse of the Soviet Union, the main task of the foreign policy of the newly formed states was the search for allies and economic partners. Five Central Asian countries made a relatively successful attempt at consolidation. It is explained in the article why Central Asia is mentioned, and not the Middle Asia we are used to.

Politically, they were never on the list of priorities for Armenia, but economically, Turkmenistan was the third for our country, being the main supplier of gas. Armenia was not in the circle of the interests of those states, either. At the same time, there were a number of visits. The visit of the President of Turkmenistan Niyazov, in March 1996, which was the first in the list of the leaders of the countries who visited Armenia, is of historical significance. The visit of Kyrgyz President Akayev, who was the first among the heads of Muslim countries to visit the Genocide Memorial in Tsitsernakaberd, was also of interest. Mediation efforts of Kazakh President Nazarbayev aimed at the peaceful settlement of the Karabakh conflict, are mentioned. The issues of energy security are also addressed. The Armenian diaspora of Central Asian countries is also mentioned, which, unfortunately, has no political potential. Even today, the relations with those countries cannot be described as too warm.

Key words: CIS, Middle Asia, Central Asia, independence, doctrine, visits, agreement, diplomatic relations, multilateral diplomacy, energy diplomacy, mediation efforts, Karabakh conflict, supremacy, economy, region